

Affectieve empathie en agressief gedrag bij 6 en 7-jarigen

Karin Maan
3055213

Begeleider Universiteit Utrecht
Prof. Dr. D. Brugman

Begeleiders UMC Utrecht
Drs. P.K.H. Deschamps
Prof. Dr. W. Matthys

Affectieve empathie en agressief gedrag bij 6 en 7-jarigen

K. Maan, 2010

ABSTRACT

Background: A negative relationship between empathy and aggressive behavior was found among adolescents. So far, no consistent relationship between these constructs among children is found. The purpose of the present study was to extend previous findings about the relationship between empathy and aggressive behavior in children by using different measures. First, the relationship between affective empathy and aggression is investigated. Second, the predictive value of empathy for aggressive behavior one year later is investigated. *Methods:* Data were gathered from 37 normal children, aged six and seven years. At the first measurement, The 'Griffith Empathy Measure' (GEM) and the 'Interpersonal Response Task' (IRT) were used to measure empathy. The Child Behavior Checklist (CBCL), the Teacher Report Form (TRF) and the Instrument for Reactive and Proactive Aggression (IRPA) were used to measure aggression. At the follow-up measurement one year later, aggression was measured with the same instruments. *Results:* Contrary to the expectations, no relationships between affective empathy and aggressive behavior were found. Also, empathy did not predict aggressive behavior one year later, except for one part of the IRT for the IRPA Teacher. *Discussion:* The absence of an empirical relationship between affective empathy and aggressive behavior is discussed. Some critical remarks and suggestions for further research are given.

Keywords: affective empathy; aggressive behavior; young children

INLEIDING

Het concept empathie

Het vermogen om empathie te ervaren en te uiten maakt een wezenlijk deel uit van de sociale ontwikkeling van kinderen (Batson, 1991; Davis, 1994; Eisenberg & Fabes, 1998; Eisenberg & Miller, 1987; in Gill & Calkins, 2003). Een goed ontwikkeld empathisch vermogen kan een verklaring zijn voor de meest positieve aspecten van het menselijk gedrag, terwijl een gebrekkige ontwikkeling kan leiden tot erg ongewenste gedragingen (Dadds, Hawes, Vassallo, Merz, & Masry, 2008).

Onderzoek naar het concept empathie kenmerkt zich door een grote verscheidenheid aan definities. Door vele auteurs wordt de definitie van Hoffman (2001) aangehouden, welke empathie definieert als 'het begrijpen van, en het delen in de emotionele gesteldheid van een ander (in Eisenberg; 2000). Eisenberg (2000) werkt deze definitie verder uit. Zij definieert empathie als een affectieve respons, welke voortkomt uit het begrip van de emotionele gesteldheid van een ander. De affectieve respons bestaat daarbij uit dezelfde emotie als die de andere persoon voelt, of verondersteld wordt te voelen. Wanneer een kind een verdrietig persoon ziet, en zichzelf vervolgens ook verdrietig voelt, is er bij dit kind sprake van empathie. Empathie is hierbij in eerste instantie niet gericht op de ander.

Na empathie ontstaat echter vaak sympathie, wat goed onderscheiden moet worden van empathie. In tegenstelling tot empathie is sympathie wel gericht op de ander. Sympathie is een emotionele reactie, die voortkomt uit het begrip van de emotionele gesteldheid van een ander. De emotie is daarbij echter niet dezelfde als van de ander. Een voorbeeld hiervan zijn gevoelens van bezorgdheid om een ander die verdrietig is. Wanneer een kind dus een verdrietig persoon ziet en zich bezorgd maakt om deze persoon, is er bij dit kind sprake van sympathie (Eisenberg, 2000).

Empathie kan worden onderverdeeld in twee samenwerkende componenten, een affectieve en een cognitieve component. De cognitieve component wordt ook wel "Theory of Mind" genoemd, en hieronder valt het begrijpen van de gevoelens van de ander. Onder de affectieve component van empathie (ook wel emotionele empathie genoemd), valt het ervaren van dezelfde emoties als de ander (Goudena & Matthys, 2005; Blair 2008). Het huidige onderzoek richt zich vooral op de affectieve component van empathie.

Sommige auteurs voegen nog een derde component toe aan het begrip empathie. Dit is de empathische respons, die kan ontstaan als gevolg van de empathische gevoelens. Deze empathische respons heeft zowel een fysiologisch als een gedragsmatig gedeelte. Met het fysiologische gedeelte wordt bedoeld dat men lichamelijk reageert op de inleving. Een

voorbeeld hiervan is het spiegelen van gelaatsuitdrukkingen van de ander of een toename in hartslag bij het waarnemen van angst. Met het gedragsmatige gedeelte wordt bedoeld dat men sociaal of helpend gedrag vertoont volgend op de inleving, door bijvoorbeeld een arm om iemand heen te slaan (Dadds et al., 2008).

Ten slotte kan empathie ook onderverdeeld worden in situationele empathie en dispositionele empathie. Dispositionele empathie wordt hierbij gezien als een relatief stabiele karaktertrek. Situationele empathie echter wordt gezien als een voorbijgaande affectieve reactie die zich voordoet in bepaalde concrete situaties (De Wied, Goudena & Matthys, 2005). In het huidige onderzoek wordt gekeken naar zowel situationele als dispositionele empathie.

Ontwikkeling van empathie

De bouwstenen voor empathie zijn al op jonge leeftijd aanwezig. Empathische vermogens groeien en nemen toe in complexiteit naarmate kinderen ouder worden (Calkins & Dedmon, 2000). Hoffman (1984) beschrijft dan ook verschillende ontwikkelingsstadia waar het kind doorheen loopt bij de ontwikkeling van empathie. Volgens Hoffman (1984) ontwikkelt het eerste teken van empathisch vermogen zich al gedurende de eerste twaalf maanden van het leven, wanneer het nog grotendeels onvrijwillig en automatisch is. Kinderen reageren in deze periode op pijnbeleving van een ander door angstig te kijken en door zelf troost te zoeken. Naarmate het kind verder ontwikkelt, en zichzelf psychisch en fysiek van een ander leert onderscheiden, richt het zich duidelijker op het helpen van de andere persoon. Kinderen van 6 en 7 jaar kunnen zich inleven in een ander, ook al is deze niet fysiek aanwezig. Ook het feitelijk waarnemen van emotionele gebeurtenissen is voor hen niet meer noodzakelijk. In de late kindertijd en de adolescentie komen kinderen in het stadium 'empathie voor andermans (levens)situatie'. In deze fase beseffen kinderen dat andermans gevoelens niet enkel van een directe situatie afhangen, maar dat ook de gehele levenssituatie hierop van invloed kan zijn (Hoffman, 1984; in Dadds et al., 2008).

Het meten van empathie

Om affectieve empathie bij kinderen te meten kunnen verschillende methoden worden gebruikt. Een eerste is het aanbieden van verhalen en/of platen met een emotionele inhoud, waarbij kinderen gevraagd wordt hun eigen gevoel op dat moment te rapporteren (situationele empathie). Een tweede manier bevat procedures waarbij een affectieve empathische gedragsmatige respons wordt opgeroepen en geregistreerd (ook situationele empathie). Daarbij worden reacties in het gezicht en gebaren op emotionele stimuli gemeten. Een laatste bestaat uit vragenlijsten waarbij naar empathie als een relatief stabiele karaktertrek wordt gevraagd, gerapporteerd door het kind zelf of door anderen ingevuld (Miller en Eisenberg, 1988).

Een beperking van zelfrapportage, zowel situationeel als dispositioneel, is dat deze methode afhankelijk is van het vermogen van de persoon om zijn eigen gedachten en gevoelens te rapporteren. Dit is vooral moeilijk voor kinderen tot 8 jaar, bij wie de cognitieve en verbale capaciteiten nog niet dusdanig ontwikkeld zijn om accuraat de emotionele gesteldheid te rapporteren (Dadds, Hunter, Hawes et al, 2008). Om accuraat empathie bij jonge kinderen te meten kan daarom beter gebruik worden gemaakt van andere, en het liefst meerdere, informanten (Dadds et al., 2008). Deze informanten bepalen de mate van empathie bij het kind door gedragingen van het kind te observeren. Tot voor kort was er echter geen oudervragenlijst beschikbaar voor het meten van empathie bij het kind. Dadds et al. (2008) hebben als reactie hierop de zelfrapportage vragenlijst Griffith Empathy Measure (GEM) (Bryant, 1982) bewerkt tot een oudervragenlijst.

Empathie en agressief gedrag

Eerder onderzoek wijst op een mogelijke relatie tussen empathie en agressief gedrag (Davis, 1994; in Gill & Calkins, 2003). Een verklaringsmodel voor een relatie tussen empathie en agressie biedt *Blair's Violence Inhibition Mechanism (VIM) model*. Blair stelt dat mensen, net als dieren, een mechanisme bezitten dat agressie remt: het 'violence inhibition mechanism' (VIM). Wanneer dit VIM geactiveerd wordt door de observatie van (niet-verbale communicatie van) lijden (bijvoorbeeld een droevige gezichtsuitdrukking, het zien en horen van tranen), ontstaat er een 'withdrawal response', waardoor het individu zich terugtrekt van de aanval. Verondersteld wordt dus ook dat mensen mechanismen bezitten voor het beheersen van agressie (Blair, 1995; Blair, Jones, Clark et al., 1997). Dit werd bij kinderen onderzocht door Camras (1977; in Hoffman, 2000) die vond dat het vertonen van een droevige gezichtsuitdrukking resulteert in het beëindigen van agressie bij kinderen van vier tot zeven jaar oud.

In meerdere studies is gekeken of empathie samenhangt met het vertonen van agressief gedrag. Lovett en Sheffield (2007) bekeken in hun review de 17 meest recente studies waarin deze relatie bij kinderen en adolescenten werd onderzocht. Deze studies tonen tegenstrijdige resultaten, maar desondanks kunnen er wel drie trends worden onderscheiden. Ten eerste werd bij kinderen geen consistente relatie gevonden tussen empathie en agressie. Studies lieten enkele negatieve relaties, maar ook geen relaties en juist positieve relaties zien. Bij adolescenten daarentegen werd wel consistent een negatieve relatie gevonden tussen empathie en agressie. Enkele studies vonden geen verband, maar dit was waarschijnlijk te wijten aan het geringe aantal proefpersonen bij deze studies. Ten tweede kwam naar voren dat er bij adolescenten bij meer studies een relatie werd gevonden wanneer empathie werd gemeten met behulp van gedragsmaten in plaats van met zelfrapportage methoden. Ten derde werd gevonden dat recentere studies vaker een relatie vonden tussen empathie en

agressie dan oudere studies. Dit laatste kan verklaard worden doordat er tegenwoordig meer gebruik wordt gemaakt van gestandaardiseerde metingen van agressie (Lovett & Sheffield, 2007). Geconcludeerd kan worden dat de negatieve relatie tussen empathie en agressie in elk geval bestaat bij adolescenten, maar dat er tot nog toe geen consistente relatie gevonden kon worden bij kinderen (Lovett & Sheffield, 2007).

Huidig onderzoek

Het huidige onderzoek richt zich op een uitbreiding van de bevindingen die tot nu toe bekend zijn over de relatie tussen empathie en agressief gedrag. Hierbij wordt affectieve empathie bij jongere kinderen (6 en 7- jarigen) onderzocht, gebruikmakend van zowel rapportage van empathie door ouders als leerkrachten als van een gedragstaak. Ten eerste wordt de relatie tussen affectieve empathie en agressie onderzocht. Daarnaast wordt gekeken naar de voorspellende waarde van een gebrek aan affectieve empathie op agressief gedrag.

Dit onderzoek richt zich op de leeftijd van 6 en 7 jaar aangezien er tot nog toe geen onderzoek verricht is naar de relatie tussen empathie en agressie op deze jonge leeftijd. Het is interessant om te onderzoeken of ook bij jonge kinderen deze relatie al bestaat. Wanneer kinderen op jongere leeftijd ernstige klinische symptomen (zoals in dit geval een tekort aan empathie) vertonen hangt dit samen met meer disfunctioneren (Moffitt, Arseneault, Jaffee et al., 2008). Het is daarom van belang deze symptomen vroegtijdig op te merken zodat eerder eventuele interventies kunnen worden ingezet. Er wordt in dit onderzoek specifiek gekeken naar affectieve empathie, aangezien eerdere onderzoeken die de relatie tussen agressie en empathie onderzochten zich hier vooral op hebben gericht, en deze bevindingen uitgebreid zullen worden.

Uit eerdere onderzoeksresultaten blijkt dat het verband tussen empathie en agressief gedrag aanwezig is bij adolescenten. Verwacht wordt dan ook dat er bij kinderen van 6 en 7 jaar een verband bestaat tussen affectieve empathie (gemeten met een gedragstaak, ouder- en leerkrachtvragenlijsten) en agressie (gemeten met ouder- en leerkrachtvragenlijsten).

Empathie als voorspeller van agressief gedrag is nog niet eerder onderzocht. Op basis van de gevonden relatie tussen empathie en agressief gedrag bij adolescenten wordt verwacht dat affectieve empathie (gemeten met een gedragstaak, ouder- en leerkrachtvragenlijsten) een voorspeller is voor het ontstaan van agressief gedrag één jaar later (gemeten met ouder- en leerkrachtvragenlijsten).

METHODEN

Participanten

Dit onderzoek werd uitgevoerd als onderdeel van een groter onderzoek naar empathie bij kinderen van zes en zeven jaar met een gedragsstoornis, ADHD en/ of een Autisme Spectrum Stoornis. Data voor dit onderzoek werd op 2 meetmomenten verzameld. Tijdens de eerste, uitgebreide meting, vulden ouders en leerkrachten vragenlijsten in over empathie en agressief gedrag. Ook werd er een gedragstaak bij het kind afgenomen. De tweede follow-up meting na een jaar bestond uit het verzenden van vragenlijsten naar ouders en leerkrachten om nogmaals agressief gedrag te meten. De tijdsperiode van een jaar is genomen aangezien één ontwikkelingsjaar substantieel is om een uitspraak te kunnen doen over de ontwikkeling van een kind op jonge leeftijd. Er is niet gekozen voor een langere tijdsperiode aangezien zo de respons bij de tweede meting hoog gehouden wordt.

De steekproef hier beschreven bestond tijdens de eerste meting uit 38 kinderen uit het regulier basisonderwijs, waarvan 22 jongens (61,1%) en 14 meisjes (38,9%). Van deze kinderen zijn bij de follow-up 37 ouder rapportages geretourneerd en 34 rapportages van leerkrachten. De gemiddelde leeftijd van de kinderen op meettijdstip 1 was 7 jaar en 2 maanden (SD = 0.55). Het gemiddelde intelligentieniveau van de kinderen, dat geschat werd door middel van twee subtesten van de WISC-III-NL, was 119 (SD = 24,34). Geen enkel kind viel onder het vooraf vastgestelde exclusie criterium van een geschat intelligentieniveau lager dan 70.

Meetinstrumenten

Meetinstrumenten empathie

Griffith Empathy Measure (GEM)

De Griffith Empathy Measure (Dadds et al., 2008) is een vragenlijst voor ouders waarmee de geschatte mate van empathie bij het kind gemeten wordt. In het huidige onderzoek werd deze vragenlijst ook in aangepaste versie voor de leerkracht gebruikt. De vragenlijst bestaat uit 23 vragen, waarbij gebruik gemaakt wordt van een 9-punten Likert Scale, lopend van -4 (helemaal niet mee eens) tot +4 (helemaal mee eens). De vragen worden gesteld in de derde persoon. Het item 'Ik wordt kwaad als ik zie dat een dier pijn gedaan wordt', zoals die gesteld is in Bryant's Index is bijvoorbeeld veranderd in 'Mijn kind wordt kwaad wanneer hij ziet dat een dier pijn gedaan wordt'. Voor dit onderzoek werd de score op het onderdeel 'affectieve empathie' gebruikt. Aangezien het hier gaat om vragen hoe het kind over het algemeen functioneert wordt met deze taak dispositionele empathie gemeten. De GEM kent een goede

validiteit en betrouwbaarheid, vooral voor de affectieve empathie (Dadds et al, 2008). De interne consistentie van deze studie is voldoende voor zowel de schaal GEM Ouders (Cronbach's Alpha = .530) als voor de schaal GEM Leerkracht (Cronbach's Alpha = .562).

Interpersonal Response Task (IRT)

De Interpersonal Response Task (Dadds & Hawes, 2004) is een computertaak voor kinderen die de gedragsmatige respons op emotionele stimuli in een sociale situatie meet. Bij de computergestuurde simulatie speelt het kind een balspel met twee fictieve medespelers. Deze medespelers zijn afwisselend jongens en meisjes. Het kind dient hierbij een keuze te maken naar wie van de twee spelers hij de bal gooit. Het kind krijgt geld van degene naar wie hij de bal gooit, en daarbij laten de spelers steeds door hun gezichtsuitdrukking zien hoe zij zich voelen. Het spel bestaat uit verschillende rondes. In de eerste ronde hebben beide spelers geld en ontvangt het kind dan ook geld van degene naar wie hij de bal gooit. In de tweede ronde heeft één van de spelers echter geen geld meer, en ontvangt het kind alleen nog geld van de andere speler. Als het kind besluit naar de speler met geld te gooien, blijft de niet aangespeelde speler zonder geld hierbij opgewekt kijken. In de derde ronde verandert echter de gezichtsuitdrukking van de speler zonder geld. Elke keer dat het kind de bal naar de andere speler gooit wordt de gezichtsuitdrukking van de speler zonder geld iets verdrietiger.

De taak heeft 3 uitkomstmaten, die alle drie samenhangen met hoe gevoelig het kind is voor het verdriet van de medespeler en hoe zijn reactie hier op is. De eerste uitkomstmaat, de verschilscore, kijkt hoe groot het verschil is tussen het gooien naar de speler zonder geld in ronde 2 (waarbij de speler opgewekt kijkt) en ronde 3 (waarbij de speler verdrietig kijkt). Wanneer het kind de bal in ronde 3 vaker naar deze speler zonder geld gooit ontstaat een positieve verschilscore. Wanneer het kind in ronde 3 de bal echter minder vaak naar de speler zonder geld gooit ontstaat een negatieve verschilscore. Hoe hoger de verschilscore, hoe gevoeliger het kind is voor de emotionele uitdrukking van de speler. De tweede uitkomstmaat, maximale emotie, meet in welke mate het kind het verdriet van de speler maximaal laat oplopen, gemeten op een schaal van 1 tot 6. Wanneer het kind de speler opgewekt laat blijven kijken krijgt het kind de score '6'. Wanneer het kind de speler maximaal verdrietig laat kijken krijgt hij de score '1'. Hoe hoger deze score, hoe minder toegestaan verdriet en hoe empathischer het gedrag. De derde uitkomstmaat, gemiddelde emotie, meet in welke mate het kind de emotie van de speler *gemiddeld* laat oplopen. Hierbij gelden dezelfde scores. Een overzicht en beschrijving van de onderdelen van de IRT is weergegeven in tabel 1. Met behulp van de IRT wordt de affectieve component van empathie gemeten. Aangezien het hier gaat om een reactie in een concrete situatie is hier sprake van situationele empathie.

Tabel 1. *Overzicht beschrijving onderdelen IRT (Dadds & Hawes, 2004)*

Onderdeel IRT	Beschrijving	Afkorting
Vershil percentage ronde 1 en 2	Het verschil in percentage ronde 1 en 2 is de score van het aantal keer gooien naar de medespeler in ronde 2 in vergelijking met ronde 1. Wanneer dit percentage positief is, betekent dit dat het kind gevoelig is voor de getoonde emotie van de medespeler en dus empathisch reageert. Een hoge score betekent dat het kind een empathische reactie toont.	Voor het meisjes spel wordt gebruik gemaakt van de afkorting: M-percentage Voor het jongens spel wordt gebruik gemaakt van de afkorting: J-Percentage
Maximale emotie	Maximale emotie is de door het kind maximale toegestane emotie van de medespeler in ronde 2. Deze emotie gaat van 6 (heel blij) tot 1 (heel verdrietig). Een hoge(re) score betekent dat het kind een empathische reactie toont.	Voor het meisjes spel wordt gebruik gemaakt van de afkorting: M-Maximale emotie Voor het jongens spel wordt gebruik gemaakt van de afkorting: J-Maximale emotie
Gemiddelde emotie	De gemiddelde emotie is de gemiddelde door het kind toegestane emotie van de medespeler in ronde 2. Deze emotie gaat van 6 (heel blij) tot 1 (heel verdrietig). Een hoge(re) score betekent dat het kind een empathische reactie toont.	Voor het meisjes spel wordt gebruik gemaakt van de afkorting: M-Gemiddelde emotie Voor het jongens spel wordt gebruik gemaakt van de afkorting: J-Gemiddelde emotie

Meetinstrumenten agressie

Child Behavior CheckList (CBCL)

De Child Behavior Checklist is een vragenlijst voor ouders waarmee verschillende soorten problemen bij kinderen worden geïnventariseerd. In dit onderzoek werd gebruik gemaakt van een Nederlandse versie van de CBCL, welke een goede validiteit en betrouwbaarheid kent (Verhulst, van der Ende & Koot, 1996). In dit onderzoek werd enkel gebruik gemaakt van de 35 vragen met betrekking tot externaliserende problemen. De schalen die hieronder vallen zijn Regeloverschrijdend gedrag en Agressief gedrag. De items van de vragenlijst dienden met 0 (niet waar), 1 (soms waar) en 2 (vaak waar) te worden beantwoord. Bij enkele van deze vragen wordt door middel van een open vraag uitleg gevraagd bij het gegeven antwoord. De interne consistentie van deze studie is voldoende voor zowel de schaal Agressief gedrag (Cronbach's $\alpha = .893$) als voor de schaal Regeloverschrijdend gedrag (Cronbach's $\alpha = .696$).

Teacher Report Form (TRF)

De Teacher Report Form is een soortgelijke vragenlijst als de CBCL, maar bestemd voor de leerkracht. Evenals bij de CBCL werd ook bij de TRF gebruik gemaakt van de Nederlandse versie, welke een goede validiteit en betrouwbaarheid kent (Verhulst, van der Ende & Koot, 1997). Ook bij de TRF werd enkel de externaliserende problematiek gemeten, die onderverdeeld was in dezelfde schalen als bij de CBCL. Het totaal aantal vragen bedroeg 32, en deze dienden op dezelfde manier als de CBCL te worden beantwoord. De interne consistentie van deze studie is voldoende voor de schaal Agressief gedrag (Cronbach's alpha =.866) en zwak voor de schaal Regeloverschrijdend gedrag (Cronbach's alpha =.543). De reden voor de zwakke betrouwbaarheid voor de laatste schaal is onbekend.

Instrument for Reactive and Proactive Aggression (IRPA)

De Instrument for Reactive and Proactive Aggression is een vragenlijst voor zowel de ouders als de leerkracht waarmee de mate van reactieve en proactieve agressie van kinderen wordt gemeten. De IRPA is oorspronkelijk ontwikkeld voor leerkrachten maar kan ook gebruikt worden door ouders (Polman et al., 2009). Gemeten wordt de vorm van het agressief gedrag, de frequentie en de veronderstelde functie. Er wordt onderscheid gemaakt tussen drie vormen van agressie, namelijk lichamelijke agressie (slaan, schoppen en duwen), verbale agressie (uitschelden en argumenteren) en geheime agressie (dingen in het geheim doen, roddelen). Om de frequentie van het agressief gedrag te meten wordt gebruik gemaakt van een 5-punten Likert Scale (0 = nooit, 1 = een enkele keer, 2 = wekelijks, 3 = meerdere keren per week, 4 = dagelijks). Wanneer een bepaalde vorm van agressie voorkomt (antwoord anders dan 0), wordt de veronderstelde functie van het agressief gedrag verder uitgevraagd. Er worden hierbij een aantal proactieve redenen voorgelegd (om te kwetsen of gemeen te zijn, om de baas te spelen, omdat dit kind hier plezier in had) en een aantal reactieve redenen (omdat dit kind van streek raakte toen anderen hem/ haar plaagden, omdat dit kind zich bedreigd of aangevallen voelde, omdat dit kind kwaad was). Ook bij deze vragen wordt gebruik gemaakt van een 5-punten 'Likert Scale' (0 = nooit, 1 = zelden, 2 = soms, 3 = meestal, 4 = steeds). De IRPA kent een goede validiteit (Polman et al, 2009). De interne consistentie van deze studie is voldoende voor zowel de schaal IRPA Ouders (Cronbach's Alpha =.705) als voor de schaal IRPA Leerkracht (Cronbach's alpha =.829).

Procedure

Het huidige onderzoek is een onderdeel van een groot onderzoek naar empathie bij jonge kinderen met gedragsproblemen, uitgevoerd in het Universitair Medisch Centrum te Utrecht. Het onderzoek betreft de follow-up na een eerste meting een jaar eerder.

De eerste meting werd destijds uitgevoerd door andere studenten die aan het onderzoek meewerkten. De participanten werden gezocht door verschillende basisscholen in Utrecht en omgeving te benaderen. Na het verkrijgen van toestemming van de school werden de ouders van de leerlingen benaderd via een folder over het onderzoek en een brief met antwoordstrook. Na toestemming van de ouders werd aan hen een pakketje met vragenlijsten opgestuurd, met daarin onder andere de CBCL, de IRPA en de GEM, die zij dienden te retourneren. Ook aan de leerkrachten werd een pakketje met vragenlijsten voorgelegd, met hierin onder andere de TRF, de IRPA en de GEM. Ook werd het onderzoek bij het kind gestart. De kinderen werden onder schooltijd, in willekeurige volgorde, en in een aparte ruimte getest. Dit onderzoek bestond uit verschillende onderdelen, waaronder de IRT, die in dit onderzoek gebruikt wordt.

Een jaar later na de eerste meting werden de ouders benaderd voor de follow-up meting. De ouders ontvingen per post een envelop met daarin een pakketje voor henzelf, met daarin de CBCL en de IRPA, en een pakketje die zij aan de leerkracht dienden te geven, met daarin de TRF en de IRPA. De ouders en de leerkrachten stuurden de ingevulde vragenlijsten individueel door middel van bijgevoegde antwoordenvolp terug.

Data-analyse

Om de relatie tussen affectieve empathie en agressie te onderzoeken is gebruik gemaakt van een Pearson correlatieanalyse. Om de voorspellende waarde van affectieve empathie op agressie te onderzoeken is gebruik gemaakt van een multi-pele regressieanalyse. Hierbij waren IRPA Ouders, IRPA Leerkracht, CBCL en TRF de afhankelijke variabelen. Voor elke afhankelijke variabele werd een verschillende analyse uitgevoerd, met als onafhankelijke variabelen de GEM Ouders en de GEM Leerkracht. De analyses werden herhaald met als onafhankelijke variabelen de 6 verschillende onderdelen van de IRT.

RESULTATEN

Correlaties tussen affectieve empathie en agressief gedrag op T1

De resultaten van de onderzochte relaties tussen affectieve empathie en agressie zijn weergegeven in tabel 2. Uit de resultaten blijkt dat er geen significante correlaties zijn tussen de verschillende maten van affectieve empathie en de verschillende agressiematen.

Tabel 2. *Correlaties tussen de verschillende empathiematen en agressiematen op T1.*

	CBCL (agressief en rulebreaking) (T1)	TRF (agressief en rulebreaking) (T1)	IRPA Leerkracht (T1)	IRPA Ouders (T1)
IRT: J-percentage	-.142	.005	-.108	.074
IRT: J-Maximale emotie	-.258	-.130	-.115	-.210
IRT: M-percentage	-.145	.222	.139	.016
IRT: M-Maximale emotie	-.145	.106	.043	-.130
IRT: J-Gemiddelde emotie	-.170	.019	-.035	-.223
IRT: M-Gemiddelde emotie	-.124	.159	.016	-.110
GEM Ouders	.063	.015	-.126	.049
GEM Leerkracht	-.024	-.139	-.115	-.160

* $p < .05$

Voorspellende waarde van empathie op agressief gedrag op T2

De resultaten van de onderzochte voorspellende waarde van een gebrek aan affectieve empathie op agressief gedrag zijn weergegeven in tabel 3 tot en met 10. Uit deze resultaten blijkt dat empathie over het algemeen geen voorspellende factor is voor agressief gedrag één jaar later. Echter uit tabel 10 blijkt dat wanneer het onderdeel van de IRT 'J-Gemiddelde emotie' opgenomen werd als onafhankelijke variabele, en de IRPA Leerkracht als afhankelijke variabele, er naast het significante positieve verband met IRPA Ouders ($\beta=.400$), er een significant negatief verband gevonden wordt met het onderdeel van de IRT 'J-Gemiddelde emotie' ($\beta=-.359$). Dit wil zeggen dat een hoge score op de gemiddelde emotie van het jongensspel bij de IRT een lagere score op agressief gedrag, gemeten met de IRPA Leerkracht, een jaar later voorspelt.

Tabel 3. *Stapsgewijze multipele regressieanalyse met de afhankelijke variabele CBCL (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en GEM Ouders en GEM Leerkracht (Stap 2).*

CBCL (T2)			
	B	t	Sig.
Constant		1.146	.260
CBCL (T1)	.476	3.625	.001
TRF (T1)	.386	2.942	.006

Tabel 4. *Stapsgewijze multipele regressieanalyse met de afhankelijke variabele TRF (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en de GEM Ouders en GEM Leerkracht (Stap 2).*

TRF (T2)			
	B	t	Sig.
Constant		12.844	.000
IRPA Ouders (T1)	.448	3.160	.004
IRPA Leerkracht (T1)	.406	2.863	.008

Tabel 5. *Stapsgewijze multipele regressieanalyse met de afhankelijke variabele IRPA Ouders (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en GEM Ouders en GEM Leerkracht (Stap 2).*

IRPA Ouders (T2)			
	β	t	Sig.
Constant		2.666	.012
IRPA Ouders (T1)	.489	3.318	.002

Tabel 6. *Stapsgewijze multipele regressieanalyse met de afhankelijke variabele IRPA Leerkracht (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en de GEM Ouders en GEM Leerkracht (Stap 2).*

IRPA Leerkracht (T2)			
	β	t	Sig.
Constant		-1.155	.257
IRPA Ouders (T1)	.346	2.217	.034
IRPA Leerkracht (T1)	.333	2.136	.041

Tabel 7. *Stapsgewijze multipele regressieanalyse met de afhankelijke variabele CBCL (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en de verschillende onderdelen van de IRT (Stap 2).*

CBCL (T2)			
	β	t	Sig.
Constant		1.146	.260
CBCL (T1)	.476	3.625	.001
TRF (T1)	.386	2.942	.006

Tabel 8. *Stapsgewijze multi-pele regressieanalyse met de afhankelijke variabele TRF (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en de verschillende onderdelen van de IRT (Stap 2).*

TRF (T2)			
	β	t	Sig.
Constant		12.844	.000
IRPA ouders (T1)	.448	3.160	.004
IRPA leerkracht (T1)	.406	2.863	.008

Tabel 9. *Stapsgewijze multi-pele regressieanalyse met de afhankelijke variabele IRPA Ouders (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en de verschillende onderdelen van de IRT (Stap 2).*

IRPA Ouders (T2)			
Variabelen	β	t	Sig.
Constant		2.666	.012
IRPA Ouders (T1)	.489	3.318	.002

Tabel 10. *Stapsgewijze multi-pele regressieanalyse met de afhankelijke variabelen IRPA Leerkracht (T2) en de onafhankelijke variabelen CBCL (T1), TRF (T1), IRPA Ouders (T1) en IRPA Leerkracht (T1) (Stap 1) en de verschillende onderdelen van de IRT (Stap 2).*

IRPA Leerkracht (T2)			
Variabelen	β	t	Sig.
Constant		1.305	.202
IRPA Ouders (T1)	.400	2.480	.020
IRT J-Gemiddelde emotie	-.359	-2.228	.034

DISCUSSIE

In dit onderzoek werd de relatie tussen affectieve empathie en agressief gedrag onderzocht. Er werd gebruik gemaakt van een steekproef van 38 jongens en meisjes van zes en zeven jaar uit het regulier basisonderwijs. Affectieve empathie werd gemeten door middel van zowel rapportage door leerkrachten en ouders, als een gedragstaak bij de kinderen. Ten eerste werd de relatie tussen empathie en agressief gedrag onderzocht. Daarnaast werd gekeken naar de voorspellende waarde van affectieve empathie op agressief gedrag één jaar later.

Uit eerder genoemde literatuur blijkt dat het verband tussen empathie en agressief gedrag aanwezig is bij adolescenten. Verwacht werd dan ook dat dit verband ook bij jonge kinderen gevonden zou worden. Tegen de verwachting in wordt bij dit onderzoek geen verband gevonden tussen empathie, gemeten met de IRT en de GEM, en agressief gedrag, gerapporteerd door middel van de CBCL, TRF en IRPA.

Daarnaast werd verwacht dat affectieve empathie, gemeten door middel van de IRT en de GEM, een voorspeller zou zijn voor het ontstaan van agressief gedrag, gerapporteerd door middel van de CBCL, TRF en de IRPA, één jaar later. Tegen de verwachting in werd ook dit verband niet gevonden. Echter wanneer één onderdeel van de IRT als onafhankelijke variabele werd genomen en de IRPA Leerkracht als afhankelijke variabele, werd een significant negatief verband gevonden.

Het onderzoek kent enkele beperkingen. Ten eerste moet vermeld worden dat de steekproef erg klein was. Daarnaast was het gemiddelde intelligentieniveau van de kinderen erg hoog. Door deze twee zaken was de variantie erg klein, waardoor geen verband aangetoond kon worden, die wellicht wel gevonden kon worden bij een grotere steekproef en bij kinderen met een minder hoog intelligentieniveau. Bij de onderzoeken die wel een verband hebben gevonden was er over het algemeen sprake van een grotere steekproef, was het intelligentieniveau minder afwijkend hoog en werden er daarnaast vaak niet alleen kinderen uit de normale bevolking meegenomen. Daarnaast was er sprake van een zwakke interne consistentie van de GEM en de schaal Regeloverschrijdend Gedrag van de TRF.

Daarnaast moeten kritische kanttekeningen geplaatst worden bij het gebruik van de meetinstrumenten, met name bij de IRT. Bij dit computerspel kan men zich afvragen of het wel daadwerkelijk de empathische respons meet. Het is goed mogelijk dat in plaats van de mate van empathie meer het beloningsresultaat van het verkrijgen van geld gemeten wordt. Bij de instructie voorafgaand aan de IRT wordt niet verder ingegaan op het doel van het spel. Hierdoor is de kans groot dat het kind de taak beschouwt als een computerspelletje zoals hij die waarschijnlijk vaker speelt. Op deze manier zal het kind in de taak vooral gericht zijn op het winnen en het verslaan van de tegenspeler.

Ook bij de meetinstrumenten van de leerkracht en ouders moeten kritische kanttekeningen worden geplaatst. Bij de vragenlijsten voor de ouders is de vraag hoe objectief de ouders de vragenlijsten invullen. Bij de vragenlijsten voor de leerkrachten kan gevraagd worden of zij, gezien de minder intense relatie met het kind, wel voldoende inzicht hebben in de empathische vaardigheden van het kind.

Gezien de afwezigheid van een verband in dit onderzoek tussen affectieve empathie en agressie bij de cross-sectie gegevens, ligt het voor de hand te verwachten dat ook de voorspellende waarde van empathie voor agressie op latere leeftijd niet aangetoond kon worden. Dat er niettemin een verband werd gevonden tussen één onderdeel van de IRT en de IRPA Leerkracht dient verder onderzocht te worden.

Het onderzoek dient herhaald te worden met meerdere proefpersonen en bij kinderen met een minder hoog intelligentieniveau. Het onderzoek zal zich moeten richten op het aanpassen van de IRT of de instructies hiervan, of het ontwikkelen van een nieuw meetinstrument dat affectieve empathie meet.

REFERENTIES

- Blair, R.J. (1995). A cognitive developmental approach to morality: Investigating the psychopath. *Cognition*, 57, 1-29.
- Blair, R.J. (2008). Fine cuts of empathy and the amygdala: Dissociable deficits in psychopathy and autism. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 61, 157-170.
- Blair, R.J., Jones, L., Clark, F. & Smith, M. (1997). The psychopathic individual: A lack of responsiveness to distress cues? *Psychophysiology*, 34, 192-198.
- Bryant, B.K. (1982). An index of empathy for children and adolescents. *Child Development*, 53, 413-425.
- Calkins, S.D., & Dedmon, S.E. (2000). Physiological and behavioral regulation in two-year old children with aggressive/destructive behavior problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 103–118.
- Cohen, D. & Strayer, J. (1996). Empathy in conduct-disordered and comparison youth. *Developmental Psychology*, 32, 988-998.
- Dadds, M.R., Hunter, K., Hawes, D.J., Frost, A.D.J., Vassallo, S., Bunn, P., Merz, S., & El Masry, Y. (2008). A measure of cognitive and affective empathy in children using parent ratings. *Child Psychiatry Human Development*, 39, 111-122.
- Dadds, M.R. & Hawes, D.J. (2004). *The Interpersonal Response Test*. Sydney: The University of New South Wales.
- De Wied, M., Goudema, P.P. & Matthys, W. (2005). Empathy in boys with disruptive behavior disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 867-880.
- De Wied, M., Van Boxtel, A., Zaalberg, R., Goudema, P. & Matthys, W. (2006). Facial EMG responses to dynamic emotional facial expressions in boys with disruptive behavior disorders. *Journal of Psychiatric Research*, 40, 112-121.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation and moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665-697.

- Gill, K.L., & Calkins, S.D. (2003). Do aggressive/ destructive toddlers lack concern for others? Behavioral and physiological indicators of empathic responding in 2-year-old children. *Development and Psychopathology*, 15, 55–71.
- Hoffman, M.L. (2000). Empathy and moral development: Implications for caring and justice. *Cambridge University Press*, 2-20.
- Lovet, B.J. & Sheffield, R.A. (2007). Affective empathy deficits in aggressive children and adolescents: A critical review. *Clinical Psychology Review*, 27, 1-13.
- Miller, P.A. en Eisenberg, N. (1988). The relation of empathy to aggressive and externalizing antisocial behaviour. *Psychological Bulletin*, 103, 324-344.
- Moffitt, T. E., Arseneault, L., Jaffee, S. R, Kim-Cohen, J., Koenen, K.C., Odgers, C.L., Slutske, W.S. & Viding, E. (2008) Research review: DSM-V conduct disorder: research needs for an evidence base. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 3-33.
- Moulden, H.M. (2009). Social competence and sexual aggression: Social intelligence, cognitive distortions, and victim empathy in men who sexually offend against children. *Dissertation Abstracts International*, 70, 2580.
- Polman, H., Oriobio de Castro, B., Thomaes, S., & Van Aken, M. (2009). New directions in measuring reactive and proactive aggression: Validation of a teacher questionnaire. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37, 183-193.
- Verhulst, F.C., Ende, J. van der, & Koot, H.M. (1996). *Handleiding voor de Children's Behavioral Checklist (CBCL)*. Rotterdam: EUR/AZR/Sophia Kinderziekenhuis, afd. Kinder- en Jeugdpsychiatrie.
- Verhulst, F.C., Ende, J. van der, & Koot, H.M. (1997). *Handleiding voor de Teacher's Report Form (TRF)*. Rotterdam: EUR/AZR/Sophia Kinderziekenhuis, afd. Kinder- en Jeugdpsychiatrie.
- Viding, E., Simmonds, E., Petrides, K.V., & Frederickson, N. 2009. The contribution of Callous-Unemotional traits and conduct problems to bullying in early adolescence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 50, 471-481.